

Uus või vana? Kirde-Euroopa linnade valikud pärast Teist maailmasõda

ANNELI RANDLA

15.–17. septembrini 2011 toimus Tallinnas VIII Kirde-Euroopa ajaloo ja kultuuri sümposioon teemal „Rekonstruktsiooni ja moderniseerimise vahel: avalikud väitlused ajalooliste linnasüdamete üle 20. ja 21. sajandil”.

Nende sümposioonite ajalugu ulatub tagasi 1995. aastasse, mil Tallinna Linnaarhiivi (toonase juhataja Jüri Kivimäe initsiatiivil), Aue Fondi (Soome; Robert Schweitzeri isikus) ja Läänemere Akadeemia (Lübeck) eestvõttel korraldati konverents Läänemere piirkonna saksakeelse elanikkonna migratsiooni teemadel. Ka järgnevad sümposioonid on tegelnud Kirde-Euroopa kultuuri ühisosaga, olgu selleks Lübecki linnaõigus, Paul Johanseni pärand, kodanikuühiskond või mäluaigad. Kaheksast sümposioonist kuus on toimunud Tallinnas, üks Peterburis ja üks Berliinis.

Ka 2011. aasta ürituse korraldajaiks olid Tallinna Linnaarhiiv, Aue Fond, Academia Baltica (varasem Läänemere Akadeemia) ja lisandus Szczecini ülikool, kuhu Jörg Hackmann, kes varasemaid sümposioone Lübeckist aitas korraldada, on professoriks suundunud. Seekord oli sümposiooni raamivaks küsimuseks linnade ülesehitamise ideoloogia ajalooliste kataklüsmide järel. Teema taustaks oli muuhulgas 2010. aastal Müncheni arhitektuurimuuseumis toimu-

nud apologetiline näitus „Taastamise ajalugu / ajaloo loomine” (*Geschichte der Rekonstruktion / Konstruktion der Geschichte*)¹ ja selle palju vastakaid arvamusi tekitanud põhjalik kataloog².

Klišeeks on kujunenud arusaam, et Teise maailmasõja järel Lääne-Euroopas sõjas purustatud linnad moderniseeriti, Ida-Euroopas aga ehitati ajalooline hoonestus uuesti üles. Tegelikkus oli muidugi palju mitmekesisem, nagu mitmetest ettekannetest välja tuli. Samuti ei lõppenud vaidlused progressiivse ja nostalgilise üle linnaruumis sõjajärgse ülesehitamisega, vaid jätkuvad praegugi. Kui Ida-Euroopa vabanemise järgsete identiteediotsingutega kaasnenud füüsilise keskkonna rekonstrueerimislaine on üldteada, siis sarnaste nähtustega mujal on tunduvalt vähem tegeldud.

Järgnevalt tutvustan vaid olulisemaid ja/või intrigeerivamaid ettekandeid, pikem ülevaade ilmub e-ajakirjas kunsttexte.de/ostblick.

Konverentsi peatekande pidas Gdanski ülikooli kunstiajaloo professor Małgorzata Omilanowska. Tallinna raekojas toimunud avaliku loengu teemaks oli küll üldiselt rekonstruktsioon ja moderniseerimine Kesk- ja Ida-Euroopas, kuid põhiliselt käsitles ta seda Poola näidete varal. Ta demonstreeris kujukalt, et vaatamata kaasaegsele retoorikale ei taastatud isegi Varssavi kesklinna fassaade sõjapurustuste-eelsel kujul, vaid ehitati üles ideaallinn, millest olid näiteks

1 Vt <http://www.architekturmuseum.de/ausstellungen/detail.php?which=202&show=archiv>; http://www.detail.de/artikel_rekonstruktion-geschichte-architektur-museum-nerdinger_26241_De.htm (vaadatud 1. V 2012).
2 *Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte*. Hrsg. v. W. Nerdinger. München: Prestel, 2010.

kõrvaldatud historitsistlikud ja modernistlikud kihistused. Ajalooliste hoonete rekonstrueerimine jätkus väiksemas mahus pärast Varssavi ülesehitamist ning see „poola tõi” sai uut hoogu Varssavi vanalinna UNESCO maailmapärandi nimistusse arvamise järel 1980. aastal. Lisaks sõjas purustatud hoonetele on üha enam hakatud taastama ka palju varem hävinud hooneid. Neist kurioossem on plaan üles ehitada Poznańi keskaegne linnus, mis purustati juba 16. sajandil ning mille väljanägemisest on väga vähe andmeid. Soovi tagamaaks on see, et Poznańis on loss küll olemas, kuid see on „saksa” loss (ehitatud 1910. aastal Wilhelm II residentsiks), taastada aga soovitakse „poola” linnust, mille rajas arvatavasti 1249. aastal Przemysł I. Professionaalse kunstiajaloolasena toimuvat taunides analüüsis ta samas selle liikumise poliitilisi, identiteediloomelisi ja sotsiaalseid tagamaid ning selgitas, miks taoline käitumine ka Poolast väljapoole on levinud.

Konverentsi esimene teemaplokk käsitles ajaloolisi linnakeskusi rekonstrueerimise ja moderniseerimise vahel kolme linna – Berliini, Hamburgi ja Tallinna – näitel. John Maciuka (kunstiajaloo dotsent, City University of New York) arutles preisi linnalossi (*Berliner Stadtschloss*) praegu aktuaalse taastamise lugu lahti rääkides laiemalt Berliini muuseumisaarel viimase seitsmekümne aasta arengute tagamaadest, ühiskondlike hoiakute kujundamisest ja ootamatutest kannapööretest arhitektuuripoliitikas.³ Berliini tehnikaülikooli uusaja linnaajaloo professor Georg Wagner-

Kyora käsitles Hamburgi Nikolai kiriku varemete ja nende ümbruse saatust aastail 1943–1990.⁴ Georges Gilbert Scotti projekteeritud neogooti stiilis kirik jäi varemetesse ning erinevalt paljudest teistest seda pärast sõda üles ei ehitatud. Varemetesse jäetud kirikud muudeti Saksamaal reeglina sõjameemoriaalideks, Hamburgis aga seda ei juhtunud. Varemete kõrvale rajati hoopis linna läbiv magistraaltee. Autos-tunud sakslased hakkasid alles seejärel kirikut märkama ning aja jooksul omandas see individuaalse mälestuspaiga tähenduse, mille „tarbimiseks” polnud vaja isegi autost väljuda. Selle ploki lõpetas Epp Lankots (Eesti Kunstiakadeemia) Tallinna ajaloolise ja moodsa linna ülevaatega, analüüsides ajalooliselt võõra pärandi neutraliseerimist ja „kodustamist” nõukogude ajal.

Teine teemaplokk tegeles avalike vaitlustega ajalooliste linnasüdamete hõlvamise üle. Selle ploki juhtumiuuringud ulatusid Wrocławist Peterburini. Vilniuse pedagoogikaülikooli ajaloo professor Alvydas Nikžentaitis tutvustas Vilniust kui nelja rahvuse – leedulaste, poolakate, juutide ja valgevenelaste – sümboolset pealinna, nagu seda propageeriti 20. sajandi sõdadevahelisel perioodil.

Ajaloolane Gregor Thum (DAAD-i külalisprofessor Washingtoni ülikoolis Seattle'is) arutles Wrocław'i narratiivide mitmekesis-tamisest ja linnakeskkonna kultuurilisest hõlvamisest Poola-keskse suhtumise lõppedes (alates 1989. aastast).⁵ Wrocław'i taastamine pärast Teist maailmasõda oli kantud uue suure narratiivi loomisest: Saksa linnast pidi

3 Vt ka J. V. Maciuka, Whose Schlossplatz? Architecture and the „Materialization” of German Identities in Berlin’s Historic Centre, 1945–2009. – East German Material Culture and the Power of Memory. German Historical Institute Bulletin Supplement 7. Washington, 2011, lk 15–28, http://ghi-dc.org/files/publications/bu_supp/supp007/015.pdf (vaadatud 10. III 2012).

4 Vt ka Wiederaufbau der Städte: Europa seit 1945/ Rebuilding European Cities: Reconstruction-Policy since 1945. Hrsg. v. G. Wagner-Kyora. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.

5 Vt ka G. Thum, Uprooted: How Breslau Became Wrocław During the Century of Expulsions. Princeton: Princeton University Press, 2011.

jälle saama Poola linn, mis taasühendati „emakese Poolaga”. Sotsialismi ja külma sõja tingimustes ei tulnud kõne alla narratiivide paljusus, sest seda oleks mõistatud (täiesti õigustatult!) vastuhakuna poliitilisele võimule. Nii rekonstrueeriti sõja järel linnas Poola keskaega, kuid jäeti teadlikult taastamata sellele järgnenud Saksa aeg. Seetõttu käis suur osa vanalinnast alla ja muutus vähetähtsaks perifeeriaks. Poliitiliste muutuste järel otsiti 1990. aastate alguses linnale uut identiteeti ja kuigi füüsiliselt midagi ei rekonstrueeritud (piirduti olemasoleva korrastamisega), muutus linn täielikult. Uus narratiiv rõhus vanalinna multikultuursele minevikule ja olevikule, avatusele, orienteeritusele keskklassile jmt. Moodi läks narratiivide paljusus, „Poola” ja „Saksa” ajaloole lisandus religioosse sallivuse mõõde ning lisaks kõigele rajati linna kommunismivastase vastupanuliikumise monument. Kuigi mitte kõik ei olnud kohalikele elanikele vastuvõetav ja protsessiga kaasnesid avalikud debadid teemal, mida peaks mäletama ja mälestama ning mida võiks unustada, turundati uut identiteeti meedia ja kohaliku omavalitsuse abil. See on andnud ka hämmastavaid tulemusi: Wrocławist on tõesti saanud rahvusvaheline turismi-, äri- ja kultuurilinn.

Muinsuskaitse Riin Alatalu (Tallinna Kultuuriväärtuste Amet) andis ülevaate Tallinna vanalinna pommiaukude ülesehitamisega seotud vaidlustest alates 1950. aastast. Kunstiajaloolane Ljubov Kudrjavtseva Peterburist tutvustas Peterburi arhitektuuripärandi väljakutseid ja võimalusi viimase kahekümne aasta jooksul, rõhutades, et 1990. aastate stiihiliste arengute tulemusena on arendajate vs. muinsuskaitsejate debatti sekkunud avalikkus, ja see on osutunud tõhusaks relvaks linnaplaneerimises, täpsemalt uusarenduste ärahoidmises.

Arhitekt Petri Neuvonen Helsingist andis ülevaate Viiburi arengutest soomlase vaatepunktist.⁶ Viiburi oli 1930. aastail Soome suuruselt teine linn ja integreeritud Soome ajaloonarratiivi. Teise maailmasõja järel muutus olukord radikaalselt. Sõjapurustused ei olnudki linnas nii rängad, kuid edasise hoolimatuse tõttu lagunes ajalooline kesklinn katastroofiliselt. Esimesed arvestatavad restaureerimistööd viidi läbi alles 1970.–1980. aastail ja need esindasid stilistilist restaureerimist Viollette-Duci vaimus. Sõja järel muutus täielikult ajalooline narratiiv: Peeter I aegne Viiburi „taasühendati” Venemaaga. 1991. aastal jäeti linna korrastamine taas unarusse, alles nüüd on taas ehitama hakatud. Samal ajal muutus kardinaalselt narratiiv vene linnast multikultuuriliseks keskuseks: taaspüstitati ausammas linna rootslasest asutajale, rõhutama hakati Soome aega ja pärandit, kuid püstitati uusi monumente ka vene ja nõukogude kangelastele. Ehitatud kesk-kond muutus koos sellega: nagu Venemaal üldiselt tavaks vallandus kaos, uusehitisi rajati, kuhu juhtus ja arvestamata olemasoleva hoonestusega. Kõige suurem restaureerimisprojekt oli ja on Alvar Aalto linna- raamatukogu taastamine Soome riigi toel ja soome arhitektide projekti järgi. Soomlased süüdistavad venelasi, et nood on nende ilusa ajaloolise Viiburi ära laguneda lasknud, kuid irooniliselt oleksid ilmselt soomlased ise 1960. aastate moderniseerimistuhinas ajaloolise linna hävitanud, asendades selle klaasist büroohoonetega. Siiski tundub täna, et soomlastele läheb linn rohkem korda kui kohalikele. Omalt poolt ei saa aga märkimata jätta, et soomlastel on selleks ka rahalisi vahendeid, mis kohalikel puuduvad.

⁶ Vt P. Neuvonen, Viipuri. Rakennuserinnön seitsemän vuosisataa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008.

Järgmine teemaplokk tegeles nende linnadega, mida Teise maailmasõja järel (või juba eel) moderniseeriti. Mõnel juhul oli tegu ainult kavadega, mis ei realiseerunud. Nii näiteks oli kunstiajaloolane Katja Bernhardt (Berliini Humboldti Ülikool) leidnud osa dokumentatsiooni 1936. aastal kavandatud Stettini (Szczecini) vanalinna saneerimisest seoses linna muutmisega provintsipealinnaks (*Gauhauptstadt*). Sellest, kuidas sõja järel selle linna ülesehitamine toimus, rääkis kunstiajaloolane Szymon Piotr Kubiak Szczecini muuseumist. Tema ettekanne oli pühendatud linnaplaneerijast linnapeale Piotr Zarembale, kes valis Varssavist ja teistest Poola linnadest erineva tee. Szczecinis säilitati küll sümbolisehitised, kuid linnakeskust ei rekonstrueeritud, selle asemele rajati modernistlik uuslinn. Zarembat võis ajendada nii julgelt teistsuguseks lahenduseks tema sõjaeelne haridus Lvivi tehnoloogiainstituudis kui ka praktiseerimine modernistlikult meeletatud inseneribüroos Poznanis.

Meile geograafiliselt lähematel teemadel arutles sotsioloog Eric Le Bourhis (*L'École des hautes études en sciences sociales*, Pariis). Tema teemaks oli ajaloolise keskuse mõiste kasutuselevõtt ja sisustamine Riias 1960. aastate teisel poolel. Huvitaval kombel jõudsid planeerimisega tegelevad ametkonnad varem kui muinsuskaitjad ajaloolise keskuse osas üksmeelele ning leppisid vanalinna eristaatusega. Eesti erijuhutumit – Narvat – käsitles ajaloolane Andres Toode Narva muuseumist, tutvustades sõjajärgset arengut vanalinnas. Massilised uusehitused (nn hruštšovkakartaalid) kerkisid kuni 1966. aastani, järgmised uued, juba postmodernistlikud hooned rajati alles 1980. aastail. Sellest võib järeldada, et vanalinna taastamise ideed olid 1966. aastaks taas päevakorda kerkinud ja kuigi tegudeni ei jõutud, jäeti selleks vähemalt võimalus.

Linna arengus kaasnes sellega paraku veelgi sügavam ääremaastumine.⁷

Vastukaaluks nn sotsialismileeris toiminule analüüsis linnaaurija Håkan Forsell (Stockholm, külalisuurija Berliini tehnikaulikoolis) Stockholmi ajaloolise kesklinna laiaulatuslikku moderniseerimist. Kuna Stockholmis sõjapurustusi ei olnud, siis puudus ka n-ö vaba maa, kuhu moodsat (kesk)linna ehitada. Vanalinn oli juba ajaloolise keskkonnana väärtustatud, kuid kesklinna osas võeti suund massilisele lammutamisele. 1950. ja 1960. aastate arengule tekkis terav vastuseis nii avalikkuse kui ka professionaalse muinsuskaitse poolelt. Stockholmi linnamuuseum töötas välja klassifikatsiooni ja hindamismudeli, millega mõõdeti hoonete kultuurilist ja muinsuskaitsest tähtsust ning selle rakendamisel oli väga suur mõju edasises linnaplaneerimises, hoonete saneerimises ja investeringutes. Professionaalide kantud strateegia töötas hästi 1960. ja 1970. aastail ning viis 1974. aastal Stockholmi kesklinnas lammutuskeelu kehtestamiseni. Kuid alates 1990. aastatest on olukord taas muutunud, arvestada on tulnud palju laiema osaliste ringi ja nende vastukäivate huvidega, mis on kaasa toonud ohtralt konflikte.

Neljandas teemaplokis vaadeldi rekonstruktsioone ja ajaloolise topograafia juurde tagasipöördumist. Varssavi ülikooli ajaloo professor Jerzy Kochanowski käsitles sõjajärgset taastamist Varssavis. Toonases kõnepruugis ei olnud tegemist rekonstruktsiooni, vaid ehitamise ja ülesehitamisega. Muutunud olid ka omandisuhted: maa natsionaliseeriti, samas jäid ehitised

7 Vt A. Toode, Südalinnast ääremaaks: ehitustegevus Narva vanalinna piirkonnas sõjajärgsest ajast kuni tänapäevani. – Narva Muuseumi toimetised 9. Narva, 2009, lk 163–199. Narva vanalinna kaitse kohta 1940. aastail vt lähemalt R. Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdamete säilitamine totaalkaitse meetodil. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, kd 18 (3/4), lk 81–85.

eraomandisse. Varssavi kesklinnas aga hooned säilinud ei olnud. Taastamise käigus lahendati ka transpordiprobleeme, millega kaasnes sõjas säilinud hoonete lammutamist. Rängima sõjajärgse hoobi Varssavi ajaloolisele linnakeskkonnale andis aga stalinistliku kultuuripalee ehitamine (lõpetati 1955. a), millega hävitati rohkem hooned, kui hävis sõjas. Kunstiajaloolane Jacek Friedrich Gdanski ülikoolist tutvustas Gdanski ülesehitamist, mille puhul otsustati 1948. aastal kombineerida ajalooliste fassaadide rekonstruktsiooni modernistliku linnaehitusega fassaadide taga. Nende kahe lähenemise – mõlemad ühtviisi utoopilised – kombineerimine andis küll huvitavaid, kuid algusest peale konfliktseid lahendusi, millega ollakse tänapäevalgi hädas.

Alfredas Bumblauskas ja Salvijus Kulevičius Vilniuse ülikoolist tutvustasid Vilniuse alumise linnuse taastamist, mis on vast üks kurioossemad rekonstruktsioone 21. sajandil (alustati 2001. a poliitilise otsusega). Kuigi rekonstruktsiooni vastu rääkisid paljud objektiivsed asjaolud (linnus lammutati 1801. aastal, plaane ega ülesmõõtmisjooniseid ei ole, vajadust uue suure hoone järele ei olnud jne), otsustati poliitilistel kaalutlustel maja kui Leedu riikluse sümbol taastada. Tegelik ehituslik lahendus on kompromiss: 16. sajandi keldrite kohal „ripub“ moodne rajatis, mille arhitektuur on laenatud 17. sajandist ja mis on kaetud tänase Leedu riigi atribuutikaga. Linnus võikski sellise kompromissina (et mitte öelda kitsina) end õigustada, kuid avalikkuses on hakanud levima arusaam, et tegemist on algse linnuse tõetruu koopiaga.

Veelgi ekstreemsemat olukorda Kaliningradis kirjeldas ajaloolane Bert Hoppe Berliinist.⁸ Sõjapurustustele lisaks lammutati

tati ajalooline hoonestus linnas pea täielikult 1970. aastateks. 1991. aastast alates on tulemusteta püütud otsida linnale uut identiteeti ja see peataolek peegeldub ka ehitustegevuses. (Pseudo)ajaloolisi hooned ihatakse, kuid eeskujusid ei võeta mitte Königsbergi arhitektuurist, vaid igalt poolt mujalt. Nii rajataksegi kõrvuti sibulkuplitega kirikuid, vene postmodernismi vaimus hooned ja rahvusvahelisi pilvelõhkujaid. Ühte kvartalisse on aga ehitatud kogu Lääne-Euroopa ajaloolise arhitektuuri paroodia.

Selle plokki lõpetas arhitekt Manfred Finke Lübeckist mõtlemapaneva ülevaatega Lübecki ühe vanima kvartali (*Gründerviertel*) postmodernistlikust taastamisest. Pärast sõda ehitati sinna kaks koolimaja, mis tänaseks on lammutatud. Tehti põhjalikud arheoloogilised kaevamised ja otsustati, et taastatakse krundi jaotus ja struktuur, kuid hoonetest ei ehitata koopiaid. Esimesed katsetused ei ole väga häid tulemusi andnud, sest hooned ei ole linnas omaks võetud, neil puudub ajalooliste hoonete individuaalsus.

Viimane teemaplokk keskendus laiemalt rahvuste (re)konstrueerimisele ning selles oli kaks väga erinevat ettekannet. José Faraldo ja Carolina Rodriguez-Lopez (Universidad Complutense de Madrid) võrrelesid natsionalismi ja rekonstruktsiooni suhet diktatuurides Franco Hispaanias ja sotsialistlikus Poolas aastail 1939/1945–1956. Ettekande lähtekohaks olid väited, et Hispaania kodusõja (1936–1939) kahjud olid võrreldavad Teise maailmasõja purustustega Ida-Euroopas (nt Varssavis) ning mõlemal juhul ei tegeldud ainult füüsilise keskkonna taastamisega, vaid ka uue rahvuse konstrueerimisega. Tulemused olid küll erinevad, kuid nende taga olevad ideoloogiad olid võrreldavad.

Viimase ettekande pidas kunstiajaloolane Arnold Bartetzky Leipzigi ülikoolist.

⁸ Vt ka B. Hoppe, *Auf den Trümmern von Königsberg. Kaliningrad 1946–1970*. München: Oldenbourg Verlag, 2000.

Väga laialt sõnastatud teemaga „Ehitada ajalugu: rekonstruktsioon ja rahvuse kujundamine [Nationsbildung] 19.–21. sajandil”⁹ võttis ta kokku kolme päeva jooksul arutatu. Ta tõi välja, et kuigi rahvuslik liikumine ja ajalooliste sümbolhoonete rekonstruktsioonid ei ole alati põhjuslikult seotud, esinevad nad sageli koos. Noorte rahvuste jaoks on oluline lõpetada või üles ehitada poolelijäänud või kannatada saanud mälestised. Näiteid leidub ohtralt 19. sajandist, kuid ka hilisemast ajast: Marienburgi linnuse taastamine saksa rahva mälestusmärgina 19. sajandi alguses, Kölni toomkiriku valmishitamine Napoleoni üle saavutatud võidu mälestuseks, Praha toomkiriku lõpetamine 1929. aastal, Waweli kuningalossi rekonstrueerimine Krakówis 1920. aastail või Petlemma kabeli (kus Jan Hus jutlustas tšehhi keeles 15. saj alguses) ülesehitamine Prahas 1950.–1952. aastal. Kuid samasse ritta kuuluvad ka hiljutised uusehitused: Moskva Lunastaja Kristuse peakirik, Kiievi Mihhaili klooster, Riia Mustpeade maja ja Vilniuse alumine linnus. Neid rekonstruktsioone iseloomustab selektiivsus, sest ei ehitatud mitte koopiat, vaid idealiseeritud ja homogeenseks stiliseeritud sümbolit. Seetõttu polnud ka probleemiks dokumentatsiooni puudumine või info vähesus. Kõige „edukamad” on olnud need projektid, mille puhul algse hoone olid „vaenlased” tahtlikult ja poliitilistel põhjustel hävitanud või andis seda tagantjärele nii tõlgendada. Tavaliselt algasid need aktsioonid kodanikualgatuse korras, kuid muutusid kiiresti riiklikeks ettevõtmisteks. Takistuseks ei ole olnud ka muinsuskaitse ega restaureerimise põhimõtted, mis alates 19. sajandi lõpust (John Ruskin, Alois Riegl, Georg Dehio jne) on

stilistilisi rekonstruktsioone tauninud. Ja kui muinsuskaitseringkonnad olidki alguses selliste projektide vastu, siis ajapikku need kooskõlastati.

Ajalooliste hoonete rekonstrueerimise peamiseks tekkepõhjuseks võibki pidada noorte või taasiseseisvunud või muu katalüümi läbielanud rahvuste identiteediloome vajadust. Stabiliseerudes – ehk vanemaks ja targemaks saades – see tarvidus kaob ning juba taastatud lossidesse, linnustesse, kirikutesse jmt suhtutakse palju neutraalsemalt.

Sümposionit kuulama tulnud eestlaste hulk annab tunnistust, et meilgi on rekonstruktsiooni ja/või moderniseerimise teema endiselt aktuaalne. Oleme ilmselt identiteediloome faasi küll juba läbinud, kuid sümbolehitiste taastamise ihalus pole veel päriselt kadunud.

9 Vt ka Arnold Bartetzky, Nation – Staat – Stadt. Architektur, Denkmalpflege und Geschichtskultur vom 19. bis zum 21. Jahrhundert. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.